

GÖMÖRI GYÖRGY

Balassi Bálint és Sebastian Grabowiecki Báthori Istvánról

Báthori István erdélyi fejedelemből lett lengyel királyról számtalan vers született rövid országlása alatt, majd halála után. Ezekről a főleg latin nyelven írott, de lengyelül és magyarul is született versekről már több ízben beszámoltam,¹ és most ezt az írást egy kissé kiábrándító mondattal kezdeném. Nem maradt fenn Báthori Istvánt méltató vers sem Balassi Bálint, sem kortársa, a lengyel Sebastian Grabowiecki tollából, jóllehet mindketten a király személyes ismerősei, pártfogoltjai és szolgálói voltak. Ennek okaira később szeretnék kitérni, most csak azt vizsgálom meg, milyen volt a két (kizárólag anyanyelvén verselő) költő viszonya a hatalomhoz és 'névre szólóan' somlyói Báthori Istvánhoz.

Mindenekelőtt érdekes hasonlóság jellemzi a két költő Báthorihoz való viszonyát: mindkettő a negatív pólus felől mozdul el a pozitív felé, Balassi esetében talán még hangsúlyosabban, mint a mindenkori udvarban szolgáló Grabowiecki esetében. A régi magyar irodalom kutatói számára nem újdonság, mennyire ambivalens Balassi Bálint viszonya a hatalomhoz. Apja, a zólyomi főkapitány, még a királyi Magyarország egyik legfontosabb embere, akinek ugyan árulás gyanúja miatt egyszer (1571-ben) el kell menekülnie Lengyelországba, de később kegyelmet nyer és – bár lengyel birtokot is vásárol – magyar birtokait sem veszti el, a Habsburgok és a lengyel korona alattvalója. Alighanem részben azért, hogy Miksa császár iránti hűségét bizonyítsa, Balassi János 1575 őszén elengedi fiát egy olyan (általa pénzzel is támogatott) kétes kimenetelű vállalkozásba, mint amilyen a Bekes Gáspár-féle expedíció volt. Ez a kaland, mint tudjuk, Kerelószentpálnál a Bekes-pártiak súlyos vereségével és Balassi Bálint fogságba esésével végződött. Ezek után azonban hiába kérte ki az ifjú foglyot a szultán Báthori Istvántól, utóbbi ezt a kérést különböző okokra hivatkozva határozottan megtagadta.² Ez annál is figyelemreméltóbb, mivel a török nagyvezérnek írott levél, tehát a szultán kérésére adott tagadó válasz még minden bizonnyal 1575. december közepe előtt íródott, tehát egy olyan időpontban, amikor a lengyel rendek még nem döntötték el, hogy királlyá választják-e Báthorit.

Nem tudni, mennyire volt igazán Bekes-hívó és Báthori István-ellenes Balassi Bálint az erdélyi expedíció előtt, de a töröktől való megoltalmazása és az a kitüntető engedmény, hogy elkísérhette krakkói koronázására az új lengyel királyt, egész életére kiható nyomot hagyott az akkor még csak huszonkét éves fiatalemberben. Báthori alighanem azért ked-

¹ Utoljára Gömöri György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Argumentum, Budapest, 1999, 87–107 lapjain.

² *Balassi Bálint összes versei, szép magyar comoediája és levelezése*, Magyar Helikon, Budapest, 1974, 258–59

vezett Balassinak, mert (mint ezt már Eckhardt megjegyezte) fiatal korában Balassi János „sok szolgálatot tehetett neki”,³ de azért is, hogy nagylelkűségéből példát adjon az őt lekezelő és ellene lépten-nyomon áskálódó császári udvarnak. Ami Bálintot illeti, ő nemcsak Krakkóba, de később a királlyal dacoló Dancka (Gdansk) mellé is elkísérte a király csapatait, s az is lehetséges, hogy Bornemisza János kapitány lovasaival részt is vett a lázadó város ellen folytatott harcokban, bár az ő nevét egyetlen korabeli írásos forrás sem említi.

Innen tért vissza Magyarországra apja halála után 1577-ben, amikoris lengyel barátai együtt lovagoltak vele Danckától Malborkig, „hét mélyföldig”,⁴ s emiatt felejtkezett el Jan Kostka feleségének Mária hűgához küldendő leveléről. Balassi Bálint tehát Báthori István táborából, alighanem az ő menlevelével tért vissza a királyi Magyarországra, s mivel a lengyel tróntól a krakkói királyválasztás miatt elűtött másik várományos éppenséggel Miksa császár volt, a hazatérőnek hosszan kellett magyarázkodnia arról, mit keresett ő ebben a ’hűtlen’ Lengyelországban.

Erről különben szó esik az 1577 nyaráról első fennmaradt, Liptóújívárról keltezett Balassi-levélben. A címzett Balassi András, Bálint nagybátyja, s a hosszú levélben van egy bekezdés, ami éppen ezt a hazajövetelt magyarázza: „ha más mielné, csudálnám, hogy ifjú ember olyan mansuetus fejedelmét, jó urát elhagyja és attól a társaságtól, ki énnekem ott az udvarnál volt, mind királ és királné asszony népe közt, megváljon”⁵, majd hozzáteszi, visszatérésének nincs más oka, csak az, hogy „az én szegény uram atyámon való hamis suspitiot elvegyem”⁶. Vagyis a császári udvarban a Balassi-család „jóakarói” azt híresztelik, Balassi János a lengyel trón körüli vetélkedésben inkább rokonához, Báthorihoz, mint Miksához húzott és elsőszülött fia is annyira lekötelezettje a lengyel királynak, hogy nem lehet benne megbízni.

Úgy tűnik tehát, Bécs nem-múló gyanakvása készítette Balassi Bálintot 1578-ban hűségesküjének letételére. Figyeljük a latinból fordított szöveget: „esküszöm az élő Istenre... hogy Ő Cs. és Kir. Felségéhez, legkegyelmesebb uramhoz mindig hű és engedelmes leszek, felmondva ténylegesen minden szerződést és ígéretet, melyet *Lengyelországban vagy másutt* (az én kiemelésem, G. Gy.) vagy akárhol akárkivel kötöttem volna. Ófelsége barátait barátaimnak, ellenségeit ellenségeimnek tekintem”.⁷ A lengyel trónkövetelő Miksa ekkor már nem élt, de Rudolf császár egyáltalán nem volt biztos abban, hogy az észak-magyarországi főurak megmaradnak hűségén és nem pártolnak át az új lengyel királyhoz. Zabolátlan természete és zavaros nőügyei mellett lehetséges, hogy Balassi Bálint ezért nem jut később sem kapitánysághoz, sem más jelentős állami tisztséghez a királyi Magyarországon. Bécs szempontjából még a hűségeskü után sem lesz eléggé megbízható híve a Habsburg-dinasztiának.

Bár a császárt, mint a központi hatalom letéteményését tiszteli, hozzá intézett beadványaiban alázatos hangot üt meg, ez nem mindig jellemzi a nála alacsonyabb tisztségviselőkkel folytatott levelezését. Egy birtokvita kapcsán Balassi sértő hangon ír – igaz, már megint Lengyelországból!- 1589 őszén Ernő főhercegnek. Ebben a levélben azzal fenye-

³ Eckhardt Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, 25

⁴ Balassi, i. m. 264

⁵ i. m. 262–263

⁶ i. m. 263

⁷ i. m. 281

getőzik, ha nem kap kielégítő választ, ügyét az országgyűlés elé terjeszti!⁸ A levelet öccse nevében is aláírja és később szegény Balassi Ferencnek külön kell mentegetőznie a „dühös kérvényirat” miatt, ami érthető módon kihozza sodrából a magyar ügyekkel foglalkozó Habsburg főherceget.⁹

Bár peres ügyeire Balassi Bálint csak Bécsben remélhet orvoslást, a fennmaradt iratok alapján bizvást állíthatjuk: egyetlen igazi hatalmi tekintély van számára és az a lengyel király. Aki nemcsak bőkezű fejedelem, védelmezője a töröktől, hanem az orosz elleni háborúkban győzelmes király és az egész Balassi-család nagyhatalmú pártfogója. Ezért rendeli őt 1585 október harmadikán kelt végrendeletében felesége, Dobó Krisztina „főtutorául”.¹⁰ A végrendelet szövegében hivatkozik apjának fiatalkori barátságára Báthori Istvánnal, majd így folytatja: „és a minemő jóakarattal Ő Felsége öcsém által mutatta magát hozzám lenni, bizonyítsa meg azt az szegín gyámoltalan árvához az én feleségemhez és intercedáljon Ő Felségénél császárunknál mellette...”¹¹ Mivel egy másik levélből arról értesülünk, hogy Balassi Ferenc „a lengyel nyelvben igen jártas”,¹² bár feltételezhetjük, hogy azt Bálint öccse már gyermekkorában, apjának lengyelországi száműzetése idején elkezdte tanulni, nem lehetetlen, hogy Ferenc nürnbergi tanulása után még hosszabb időt töltött lengyel földön Báthori István udvarában, vagy oltalmában. Az imént idézett szöveg ugyanis úgy is érthető, hogy egyszer korábban már a lengyel király „intercedált”, vagyis közbenjárt Balassi Ferenc érdekében a császárnál. Ugyanakkor nem tudunk róla, hogy Ferencnek a Bálintéhoz hasonló hűségesküt kellett volna tennie, vagy hogy 1589 előtt Bálint botrányai hátráltatták volna katonai karrierjét.

Báthori István 1586 decemberében elhunyt Grodnóban, de segítő szelleme továbbra is működött Balassi Bálint életében – közrejátszott ez abban a meghívásban, amit hozzá a török háborúra készülő lengyelországi magyarok, vagyis Wesselényi Ferenc, Báthori volt kamarása és Báthori András kardinális, a király unokaöccse intéztek. De Balassi eltért a humanisták korábbi gyakorlatától, nem írt verset sem Báthoriról, sem Báthorihoz, mivel névreszóló verssel, a neveket akrosztikonba rejtve, kizárólag hölgyeket szerencsételtett. Kivétel a Balassa-kódex „Báthori-akrosztikonos” verse („Boldog az ki akarsz lenni..), aminek szerzősége még ma sem tisztázott, csak az látszik biztosnak, hogy azt nem ecsedi Báthori István írta, hanem vagy maga Balassi, vagy valamelyik másik Báthori.¹³ A lengyel trónra megválasztott somlyói Báthori Istvánt viszont Balassi, a *Szép magyar Comoedia* szerzője, amiatt még külön tisztelhetette, mert az Mátyás királyhoz, Cortezhez és Schwendi Lázárhoz hasonlóan művelt, írástudó ember volt, nem irtózott „az jó s bölcs tudomán-tól”¹⁴, azzal együtt volt jó hadvezér és igazságos uralkodó.

A lengyel Sebastian Grabowiecki (1543 körül–1607) életrajzában sokkal több a fehér folt, mint a Balassiéban. Valószínűnek látszik, hogy magyar kortársához hasonlóan ő is protestánsnak született és csak később, fiatalon lett katolikussá – mindenesetre külföldön

⁸ i. m. 405

⁹ i. m. 406

¹⁰ i. m. 358

¹¹ uo.

¹² Balassi, i. m. 409

¹³ Gömöri György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Budapest, 1999, 27

¹⁴ Balassi, i. m. 175

tanult, egy német protestáns egyetemen és talán Itáliában.¹⁵ Olbracht Laski kíséretében francia földön is megfordult Henri Valois megválasztásakor, majd mint Laski, ő is először a Habsburg-jelöltet támogatta a hamar megüresedő lengyel trónra. Grabowiecki Jagelló Anna udvarhölgyét, Katarzyna Czerminskát vette feleségül, de annak halála után (1584) kolostorba vonult. Egyetlen verseskötete, a több mint 200 versből álló, kétrészes *Setnik rymów duchownych* (Száz spirituális vers) 1590-ben jelent meg Krakkóban. Ennek a versciklusnak számos verse erős olasz hatás alatt íródott, Grabowiecki főleg Gabriele Fiamma és Bernardo Tasso vallásos verseit alkotta ujja lengyelül, bár hatottak rá Vulgata-szövegek, illetve Marcin Laterna imádságai is. De még mielőtt megpróbálnám jellemezni Grabowiecki költészetét, röviden szólnom kell ennek a Balassi Bálintnál sokkal metafizikusabb költőnek a hatalomhoz való viszonyáról.

Fiatal korában Sebastian Grabowiecki a mindenkori főhatalom embere. Szolgál Zygmunt August király udvarában majd a Henri Valois szökése után beállt interregnum idején Miksa császár lelkes párthíve, aki a bécsi udvart több levélben informálja a lengyelországi helyzetről. Ezekből a jól olvasható kézírással írt levelekből, amelyek szövegét Tadeusz Wierzbowski már régen közzétette,¹⁶ árad a Báthori Istvánnal szembeni bizalmatlanság és előítélet. Grabowiecki szerint Miksának sokkal több párthíve van lengyel földön, mint Báthorinak és nem hiszi, hogy ez az „akarnok” valaha is törvényes lengyel király lehetne. Ehhez képest 1580 áprilisában Grabowieckivel már mint királyi titkárral találkozunk.¹⁷ Szemelláthatólag megváltoztatta véleményét Báthoriról, különösen azután, hogy Miksa meghalt és ezt követően mind a Vatikán, mind a császári udvar elfogadta a volt erdélyi „vajdát” törvényes lengyel uralkodónak. Bár nem szakította meg a kapcsolatot a császári körökkel (már 1581-ben Bécsben járt, alighanem diplomáciai feladattal és 1580-ben, valamint öt évvel később meglátogatta Innsbruckban Ferdinánd főherceget)¹⁸, úgy tetszik, már 1578-tól aktív támogatója lett Báthori István politikájának. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Báthori megválasztásától, amit a török is támogatott, sokan tartottak a kortársak közül: a kor nagy költője, Jan Kochanowski sem tartozott kezdetben hívei közé, bár amikor 1576-os latin epigrammájában összehasonlította Miksával, ez már – egy Fabius Cunctatorra való utalással – Báthori javára ütött ki: „Már koronát hord Báthory, lám, a hatalmas, / S közben (ne vedd zokon) nagy Császár, te késlekedel, / Egyetlen habozó volt csak, aki győzni tudott, ám/ Minden más habozónak veszte lett késedelem” (az én fordításom, G. Gy.)¹⁹ A kitűnő diplomata Krzysztof Warszewicki pedig, aki később terjedelmes Báthori-eulógiákat írt, 1576-ban még hosszú emlékiratban ecsetelte az erdélyi trónjelölt megválasztásának veszélyeit.²⁰

¹⁵ *Literatura polska, Przewodnik encyklopedyczny, Tom I., A–M*, PWN, Warszawa, 1984, 323

¹⁶ Tadeusz Wierzbowski, *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego, T. I.*, Warsaw, 1900

¹⁷ *Literatura polska*, 323

¹⁸ *Ruch Literacki*, 1999/6, 690 és Roman Pollak (szerk.), *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, Hasła osobowe. A–M, PIW, Warszawa, 1964, 230

¹⁹ Joannes Cochanius, *Elegiarum libri IV, eiusdem foericoenia sive epigrammatum libellus*, Cracoviae, 1584, 168–169

²⁰ Krzysztof Warszewicki, 'Memorial do Cesarza', *Rozprawy... wydziału filologicznego Akademii Umiejętności, T. I.*, Kraków, 1874, 215

Grabowiecki, számos kortársával együtt, lassan megtanulta tisztelni az anarchiára hajlamos lengyel nemességet kordában tartó, s az orosz cárt több hadjáratban lebíró erőskezű királyt. Arra is rájött, hogy „Stefanus” több hasznot hajt a katolikus egyháznak azzal, hogy a jezsuita iskolákat támogatja, ahelyett hogy a protestánsokat üldöznék, vagy állami hivataltól megfosztaná. Felesége halála után azonban Grabowiecki visszavonult a közéletől, talán már Báthori halála előtt pappá szentelték, szerzetesi fogadalmat tett, sőt 1592-ben mint a bledzewi cisztercita kolostor apátját említik.²¹ Ez már a *Setnik* megjelenése után volt, amiről elmondhatjuk, hogy versei egy aszkétikus, a világtól elforduló, önostorozó katolicizmus jegyében íródtak, s így joggal tekinthetők a lengyel barokk előfutárának.

Balassihoz hasonlóan Grabowiecki sem írt verset Báthorihoz – igaz, hogy máshoz sem. Egy utalás mégis van arra, hogy István király tízéves uralkodását a lengyel történelem fényesebb lapjai közé sorolta: a XLI (41) számú versnek Grabowiecki az „Interregnum Stephani” alcímet adja. A vers ezekkel a szavakkal kezdődik: „Rozerwaleś nas i odrzucił, Panie; / Rozgniewaleś się, stałd placz i narzekanie”²² (Szétszakítottál és eltaszítottál, Uram, / Haragod miatt sírunk panaszosan) A lengyel költő itt nyilván a Báthori István halálát követő eseményekre gondol, amikor az újabb Habsburg trónkövetelő Ernő főherceg csapatai Krakkót ostromolták, majd döntő vereséget szenvedtek Byczynánál – vagyis a helyzet Waza Zsigmond megkoronázásáig szinte polgárháborúsnak tűnhetett. Ha Grabowiecki (amint azt feltételezhetjük) ennek az interregnumnak az idején is Habsburg-párti volt, meglehet, a byczynai kudarc is hozzájárult teljes elfordulásához a bűnös világtól.

Most csak Balassi és Grabowiecki költészetének egy fontos aspektusát vizsgáljuk, azt, hogyan kezelik a hatalom kérdését verseikben. Mindenekelőtt jelentős a tematikai kereteket illető különbség kettejük között: jóllehet Balassinak még sokáig csak vallásos versei jelentek meg nyomtatásban, életművének újrafelfedezése óta általában verseinek három főbb csoportjáról beszélünk: az „istenes”, a szerelmes, és a vitézi életet dicsérő költeményekről. Ezekben belül a hatalom lehet metafizikai, de valóságosan átélt és „tárgyaló-partnernek” tekintett Isten, illetve mitologizált, de az invenció felé nyitott képzelt autoritás: Cupido és Venus. Jóllehet a Célia-versekben Balassi Bálint már manierista elemeket használ, világa a későrenezánsz értékrendjéből fakad – innen szerelmi és vallásos lírájának gyakran hasonló terminológiája, amire Klaniczay Tibor már régen felhívta a figyelmet.²³ Így lehet magából Júliából „istenasszony”, a költő az imádott lény „rabja” és „szolgája”, a szerelem pedig olyan forró, mint „a pokol tüze”. Maga Balassi aligha látott ellentmondást antikizáló szerelem-vallása és a zsidó-keresztény istenhez intézett töredelmes fohászai között- a szerelmi esedezés a petrarkista költői konvenció része, míg a bűnbánat az egyén lelkéből tör fel és csak annyiban konvencionális, amennyiben része a kor katolikus-protestáns szimbólum-és utalásrendszerének.

Grabowieckinél általában nem történik utalás földi hatalmasságokra: az egyén szinte teljes elszigeteltségben meditál bűneiről, illetve Isten fenségéről és remélt irgalmasságáról. Egy újabb lengyel kritikus szerint Grabowiecki lírája „az anyagi lét alárendeltségét dokumentálja az érzékek-fölötti jelenségekkel szemben”.²⁴ Nála a szerelem csakis Isten imá-

²¹ *Literatura polska*, 323

²² Sebastian Grabowiecki, *Setnik rymów duchownych*, Kraków, 1893, 44

²³ Klaniczay Tibor, *A magyar irodalom története, I.*, Budapest, 1964, 462

²⁴ Janusz K. Golinski, *Okolice trwogi*, Bydgoszcz, 1997, 159

data lehet, s az érzékeken keresztül manifesztálódó földi szerelem csupán a „múlt bűnei” címszó alatt kaphat helyet. Igaz, Grabowieckire is hatottak Dávidnak Kochanowski által lengyelre fordított zsoltárai, de míg Balassi szívesen helyezi magát a bibliai Dávid szerepébe, Grabowiecki csak „Dávid fiához”, vagyis Jézushoz fohászkodik irgalomért,²⁵ eszébe sem jut, hogy magát az ellenségtől szorongatott bibliai király helyébe képzelje. Vagyis míg Balassi Isten-képe dinamikus és gyakran „közös érdekre” hivatkozva személyes vitára kihívható, Grabowieckié statikus, nehezen elérhető, s ez az Úr a legjobb esetben is csak a könyörgésre hallgat. Tipikusak ebből a szempontból a Setnik XI. számú versének ezek a sorai: „Bądź, Panie, przy mnie, proszę, nie odpuszczaj wiecznie,/ Daj, bym za Twą pomocą, chwalił Cie bezpiecznie”²⁶ (Légy mellettem, Uram, el ne engedj, kérlek/ Segíts biztonságban dicsérnem Fenséged) (Az én fordításom, G. Gy.) A lengyel szerzetes-költő Istene abszolút uralkodóra emlékeztet, akihez lehet ugyan folyamodni, de aki előtt porzemmé zsugorodik a születésétől fogva bűnökkel terhelt halandó. Grabowiecki Istene általában „irgalmas”, „könyörületes” vagy „kegyelmes”, míg a Balassi Isten-képében érdekes módon csak a négy (valószínűleg már Lengyelországban szerzett!) új könyörgések idején uralkodnak el ezek az attribútumok. Korábban Isten jelzői közt a „jó”, „jóltevő”, a „szent”, vagy az „édes” dominál, míg bujdosása idején verseiben a leggyakoribb jelző a „kegyelmes”, de Istentől még ekkor is *földi sorsa* jobbrafordulását várja: „Nem kell kételkednem, sőt jót reménylenem igéd szerént, / Megadod kedvessen, mit igérsz kegyesen hitem szerént”.²⁷ Míg Grabowieckit főként lelkének üdvözülése érdekli, Balassi elsősorban a hátralevő életében való boldogulást és ellenségeinek „megszégyenítését” várja el Istentől. Továbbá a „jó halált”, mert katonaember sokféleképpen halhat meg: „Áldj meg vitézséggel s az jó hírrel névvel,/ Hogy szép tisztességgel mindent végezzek el”.²⁸ Ebben a szépnek képzelt végjátékban benne van vajon még a boldog szerelem lehetősége? Mert Júliában csalódott, Céliától el kellett válnia, de még mindig akad egy rejtélyes Fulvia akinek „tüzén” meg lehet gerjedni.

Végül egy filológusok számára érdekes kérdés: ismerhette-e Balassi a *Setnik* költőjét? Elvben igen, mivel 1590-ben, amikor a braunsbergi jezsuiták vendége volt, találkozhatott az akkor már pappá szentelt Grabowiecki fiával, Samuella, a braunsbergi iskola diákjával, aki ha tudta, hogy a magyar úr verseket szerez, szólhatott erről az apjának. Ennek azonban elég csekély a valószínűsége; még az sem biztos, hogy Balassi Bálint ismerte az iskola összes magyar anyanyelvű diákját. (Egy korábbi dolgozatban csupán azt tételeztük fel, hogy Braunsbergben megismerte a latinul verselő Hápertonni Forró Pált, Báthori András bizalmi emberét, vagy az ugyancsak latinul verselő Kolozsvári Jeremiást).²⁹ De akár találkozott Grabowieckivel, akár nem, a fentiekből nyilvánvaló, hogy a két költő világképe között még nagyobb a távolság, mint ami Balassit más lengyel kortársaitól elválasztja. Egyben viszont biztosan megegyeztek: a korábban bizalmatlanul szemlélt, majd megszeretett és minden más uralkodónál többre tartott Báthori István lengyel király tiszteletében.

²⁵ Grabowiecki, i. m., 107–108

²⁶ i. m.

²⁷ Balassi, i. m. 155

²⁸ uo.

²⁹ Gömöri, i. m. 19